

ОСТАЛЕЦЬКА О.І.
Національна бібліотека України
ім. В.І. Вернадського

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ П.І. КЕППЕНА У ФОНДАХ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ НБУВ.

Вступ. 2 березня 2008 р. минає 215 років з дня народження Петра Івановича Кеппена (02. 03. 1793 - 04. 06. 1864) - вітчизняного географа, статистика, етнографа, археолога, бібліографа, академіка Петербурзької АН (з 1843 р.). Народився П. І. Кеппен у м. Харкові, де його батько, бранденбурзький лікар, один з 30-ти викликаних в 1786 р. російським урядом, завідував медичною частиною. Свою трудову діяльність Кеппен почав вже в 14 років, вступивши до Харківської губернської креслярні, де здобув навички в кресленні планів та карт. Одночасно із службою Кеппен навчався в підготовчому класі Харківського університету. Після закінчення Харківського університету в 1814 р. П. І. Кеппен переїхав до Петербургу, де розпочав службу в міністерстві внутрішніх справ. В 1816 р. брав участь в заснуванні Товариства любителів російської словесності.

В кінці 1821 р., залишивши службу, він вирушив у подорож по європейським країнам. Під час подорожі Кеппен знайомився з європейськими вченими, особливо зблизився з діячами слов'янського відродження. Повернувшись до Петербургу, він став посередником у відношеннях слов'янських вчених з Росією. В 1825 - 1826 рр. П. І. Кеппен видавав один з перших бібліографічних журналів в Росії - "Библиографические листы", який був об'єднуючим органом між слов'янськими країнами та російською читацькою публікою і наукою.

В 1829 р. Кеппен переїхав до Криму, де зайняв посаду головного інспектора з шовківництва та виноградарства. У справах служби він провадив дослідження Криму, об'їздив обширні степові простори між Дністром та Волгою, внаслідок чого з'явилися праці "Про оleshківські сипучі піски", "Про спостереження періодичних явищ природи" та праці з економіки. З цього часу, не полишаючи попередніх занять філологією та історією, Кеппен починає працювати з питань економіки, статистики і географії.

Вперше в Європі П.І. Кеппен поставив питання про організацію фенологічних спостережень. В 1831 - 1838 рр. він проводив такі спостереження в Криму, в придбаному ним в 1827 р. маєтку Карабазі.

Після повернення до Петербургу в 1834 р., він багато працював у галузі статистики в Академії Наук; в 1837 р. П. І. Кеппен був вибраний ад'юнктом Академії наук по кафедрі статистики. В березні цього року він був прикомандирований до V відділу "власної його імператорської величності" канцелярії (на базі якої було згодом утворено міністерство державного майна) з дорученням обривізувати державне майно Таврійської губернії та загалом ознайомитись з усією губернією в економічному відношенні.

В 1838 р. Кеппен був призначений керівником відділу в III департаменті міністерства державного майна (з часом перейменоване в департамент землеробства та сільської промисловості). З 1841 р. він став членом вченого комітету цього міністерства. В 1843 р. П. І. Кеппен був вибраний ординарним академіком по кафедрі статистики.

В 1845 р. академік П. І. Кеппен був одним із фундаторів та діяльним членом Російського географічного товариства, в якому очолював відділ статистики. Він входив до академічного гуртка товариства, який складався з корифеїв фізико-математичного відділення Академії Наук (великого природознавця К. М. Бера, знаменитого астронома В. Я. Струве та кращого на той час в Росії геолога Г. П. Гельмерсена). Все це покоління славетних вчених, незважаючи на свої німецькі прізвища та на деякий партикуляризм свого гуртка, були щиро віддані справі всебічного пізнання російського суспільства та розвитку наук, в яких найбільше виявляється національна самосвідомість.

В 40-х роках його наукова діяльність зосередилась переважно на проблемах статистики населення. В цей період він через Академію наук та особисто робив запити до місцевої адміністрації кожної губернії по спискам іноземницьких поселень з зазначенням кількості жителів за даними восьмої ревізії. В результаті обробки цих даних на замовлення Географічного товариства була складена "Этнографическая карта Европейской

России", видана Товариством в 1851 р. і згодом двічі перевидана. До карти додавався пояснювальний текст з відомостями про іноземницьке населення Європейської Росії.

В 40-х та 50-х рр. П.І. Кеппен працював над уточненням та обробкою статистичних відомостей про населення Росії по восьмій та дев'ятій ревізіям. Найбільш значною працею цього періоду є його ґрунтовна монографія "Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г." (СПб, 1857). В цій книзі він зібрав ретельно перевірені відомості про населення по кожній губернії і повіту, з розподілом по статі та соціальному положенню, а також вираховував густоту населення в кожній губернії. Цій праці передували менші за об'ємом та значенням роботи Кеппена про населення Росії в 1838 р. (по восьмій ревізії). Ще в 1848 р. Кеппен подав до Академії наук працю "О народных переписях в России", в якій він піддав критиці ревізії як статистичне джерело. З цензурних причин вона була опублікована тільки в 1889 р., через 25 р. після смерті автора.

Кеппен був активним учасником створення і видання "Списков населенных мест Российской империи", започаткував складання списків населених пунктів. Через Академію наук він почав збирати від місцевих адміністрацій та єпархіального керівництва списки населених пунктів по губерніях.

За дорученням Географічного товариства П. І. Кеппен поклав початок складанню географічно - статистичного словника Російської імперії, намітивши загальний план та визначивши його зміст.. Внаслідок хвороби та переїзду до Криму Кеппен передав керівництво роботи над словником П. П. Семенову Тянь-Шаньському.

П. І. Кеппен був членом 28 наукових товариств - 21 російського та 7 іноземних. Його іменем названо 2 сорти винограду та рослину солончакової пустині.

В 1860 р. Кеппен остаточно переселився в Крим, де помер 4 червня 1864 р. в с. Карабазі поблизу Алушти.

Метою статті є огляд картографічних творів П. І. Кеппена, які зберігаються в секторі картографічних видань НБУВ.

Постановка проблеми. Ювілейне вшановування пам'яті видатних постатей української географічної науки необхідне для відновлення істинної гордості за нашу вітчизняну науку і культуру. Висвітлення життєвого шляху та наукових творів відомих учених географів, які своїми дослідженнями та розробками збагатили географію, сприяє збереженню пам'яті про наших попередників, про їх самовіддану працю та здобутки.

Виклад основного матеріалу. В секторі картографічних видань НБУВ поряд з іншими раритетними та історичними картографічними документами зберігаються праці П.І. Кеппена: "Этнографическая карта Европейской России" (1851 р.) [9] масштабу 75 верст в дюймі (1:3 150 000) з додатком [10], "План города Ольвии с окрестностями" (1821 р.) [11] в масштабі 50 саж. в дюймі (1:4 200), "Карта Южного Крыма, принадлежащая к Крымскому сборнику П. Кеппена" (1836 р.) [12] в масштабі 4 версти в дюймі (1:168 000) з покажчиком [13], а також "Географическо - статистический словарь Российской Империи", тт. 1 - 5 (1862 - 1875 рр.) [14], (складач П.П. Семенов Тянь-Шанський), в передмові до якого зазначається, що робота по підготовці повного алфавіту всіх об'єктів, які ввійдуть у видання, покладена на почесного члена Російського Географічного товариства П.І. Кеппена. Працюючи над словником, він з 1857 по 1860 рр. провів велику попередню роботу, зібравши матеріал на 16 тис. картонках з бібліографічними вказівками, для складання яких була опрацьована значна частина періодичних видань (зокрема, губернські відомості) з географічними та статистичними даними. Крім того, картонки вміщували виписки з важливого необнародованого джерела - парафіяльних списків Російської імперії, з яких були запозичені статистичні дані про населеність усіх селищ імперії з чисельністю понад 1 700 чол.

На жаль, поганий стан здоров'я Кеппена позбавив його можливості прийняти участь в складанні самого словника. Тому в кінці 1860 р. Радою Товариства всі подальші роботи, пов'язані з виданням словника: поповнення бібліографічних вказівок, підготовка статей та остаточна редакція словника були покладені на дійсного члена Географічного товариства П.П. Семенова Тянь-Шаньського.

Серед інших робіт з питань етнографії та статистики населення, головною працею Кеппена по розміщенню народностей в Росії була "Этнографическая карта Европейской России". За цю карту він був нагороджений Російським географічним товариством Константинівською медаллю (за дослідження в області етнографії) та Жуковською премією (за статистичні дослідження).

Статистика в Росії в 40-х роках XIX ст. була ще майже в зародковому стані. Не існувало ні методології проведення статистичних досліджень, ні спеціальних статистичних органів, крім невеликих статистичних відділів в Міністерствах Внутрішніх Справ та Державного майна. Єдиними більш менш достовірними джерелами для статистики населення були періодичні переписи, так звані "ревізії" податного населення та церковні метричні записи. Ревізії, попри всі свої недоліки, могли б дати цінні відомості не тільки з чисельності податного населення, але й про його склад (розподіл за сімейним станом, віком та соціальним положенням), за умови правильного і всебічного статистичного опрацювання, тобто зведення в таблиці всіх даних перепису. Але на той час подібна обробка статистичних даних, що вимагала б значних коштів та численного персоналу, була неможливою. Щодо руху населення, то при достатньо задовільному веденні духовенством метричних книг, виписки з них статистичних відомостей були вкрай незадовільними, оскільки здійснювалось як додаткове навантаження нижчими чиновниками Духовних консисторій при мізерній оплаті та відсутності знань статистичної техніки.

Ще менш задовільними були відомості з інших галузей статистики, крім тих, для яких, як наприклад для зовнішньої торгівлі, існували правильні реєстрації адміністративного або фіскального характеру. Поземельної статистики не існувало зовсім і при повній відсутності даних про землеволодіння, землекористування та про кількість земель під певними посівами, відомості про кількість висіяного хліба та врожай ґрунтувались виключно на фіктивних показаннях поліції, фіктивних тому, що на час складання губернаторських звітів поліція не мала ні часу, ні засобів розшукати кожного виробника хліба та звести отримані дані в загальний підсумок по адміністративним одиницям.

Саме з такими матеріалами доводилось працювати тогочасним корифеям російської статистики: К. І. Арсеньєву (1789 - 1865), який працював тоді над своїми "Статистичними нарисами Росії" та П. І. Кеппену, котрий зумів сам, без будь-яких засобів, підсумувати та згрупувати деякі з наданих ревізіями цифр.

Перебуваючи на посаді управляючого відділом статистики Російського географічного товариства, Кеппен повною мірою зумів здійснити давно ним задуману справу: визначити й нанести на карту в губерніях з переважаючим російським населенням всі поселення з іногородницьким населенням. З цією метою він почав обширну переписку з губернаторами, справниками, священниками та кореспондентами товариства на предмет уточнення, доповнення та виправлення відомостей про розповсюдження іногородців по губерніях та даних про їх чисельність. Уважно слідкуючи за газетними публікаціями та особливо за губернськими відомостями, які отримувало Географічне товариство, П. І. Кеппен зібрав численний матеріал про етнографічний склад населення кожної губернії. При кожній можливості Кеппен подорожував в доступні йому місцевості, наприклад, в Петербурзькій губернії, для роз'яснення деяких сумнівних питань, зокрема відносно місця проживання фінських племен Воті та Іжори. Крім того, Кеппен з допомогою Ради товариства звернувся з клопотанням до Міністерства Фінансів про те, щоб під час перепису (ревізії) зазначалась народність осіб, що вносяться до списків.

Робота Кеппена по складанню етнографічної карти викликала особливу увагу та підтримку з боку Ради географічного товариства. В квітні 1846 р. Радою було затверджено і запропоноване П.І. Кеппеном видання 4-аркушевої етнографічної карти Європейської Росії, і необхідні витрати. В жовтні 1846 р. йому було дозволено підібрати досвідченого топографа з винагородою від товариства для роботи з етнографічною картою, а в листопаді того ж року Кеппену було асигновано необхідну суму для оплати праці

помічника при складанні пояснювального тексту до карти. В лютому 1847 р. з коштів товариства було виплачено винагороду топографам за остаточну обробку карти. В вересні 1848 р., коли карта, завдяки сприянню Ради товариства, була вже в основних контурах награвірована, було постановлено надрукувати її в 280 екземплярах та видати Кеппену необхідну для друкування суму.

Активне сприяння П.І. Кеппену у створенні етнографічної карти з боку Російського географічного товариства мало всебічний характер. Так, за його клопотанням, Департаментом військових поселень були зібрані відомості про волохів та сербів, що проживали в цих поселеннях. Такі ж відомості в Подільській губернії були зібрані подільським військовим губернатором, а про болгарів - начальником Херсонської губернії. Точні та детальні відомості про іногородців Західних губерній були надіслані в 1849 р. генерал-губернатором Північно - західного краю Бібіковим, зокрема, про литовські, польські, татарські та єврейські поселення в довірених йому губерніях.

Етнографічна карта остаточно була подана П.І. Кеппеном на розгляд Раді в грудні 1851 р., її видання коштувало Географічному товариству 1500 карбованців.

Судячи з того, що описавши та показавши на карті ареали розселення 38 народностей, Кеппен залишив територію основного розселення росіян, українців та білорусів незафарбованою, головною метою при створенні етнографічної карти Європейської Росії, очевидно, було дослідження розмаїття та строкатості національного складу Російської держави.

Окремим додатком [10] видана стаття визначного російського та українського ученого-філолога, славіста, академіка І. І. Срезневського (1812 - 1880), яка була надрукована в другому випуску Відомостей 2-го відділу Академії наук. В статті підкреслюється монументальність етнографічної карти П.І. Кеппена в порівнянні з попередніми спробами створення подібних карт П. Шафариком (1795 - 1861) та Г. Берггаузом (1797- 1884).

У фондах сектора зберігаються 3 екземпляри вже добре відомого в науці "Плана города Ольвии с окрестностями" (1821 р.) [11] масштабу 50 саж. в дюймі (1:4 200), складеного П.І. Кеппеном, з його власним підписом та рукописним текстом про те, що він був знятий з натури в 1819 р. інструментами, отриманими з Миколаївського депо карт та гравірований за кошти графа О.Г. Кушелева Безбородко, якому на той час належало урочище "Сто могил" (стара назва частини некрополя Ольвії). На плані показані місця археологічних знахідок (кургани, камені з надписами, підземні ходи, сліди стародавніх укріплень та ін.).

Подорожуючи по Кримському півострові в службових справах, а в 1833 р. за дорученням новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова (1782 - 1856), Кеппен зібрав різноманітні відомості про його природні та економічні умови, народи, населені пункти, історичну географію. Свої спостереження разом з картою цієї території він опублікував в "Крышском сборнике" в 1836 р. "Карта Южного Крыша, принадлежащая к Крышскому сборнику П. Кеппена" [12] створена в масштабі топографічних карт і вміщує адміністративні, географічні, історичні, археологічні та ін. об'єкти. Додатково показана карта Севастопольського берега з зазначенням 10 бухт. Карта видана з обширним показником [13], що складається з передмови, збірного аркуша карти та переліку географічних назв.

Висновок. Праці Петра Івановича Кеппена, що зберігаються у фонді сектору картографічних видань, є показовими для підтвердження його різнобічних талантів вченого, невтомного та плідного вітчизняного дослідника.

Література

1. Вальская Б.А. История составления и издания Географическо-статистического словаря России П. Семенова // Вопр. геогр. - М., 1951. - Сб. 24. - С. 393 - 416.
2. Галицький В.І., Галицька Н.Ф. Географічні відкриття, дослідження і дослідники: Календар-довідник. - К., 1988. - 239 с.

3. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 3. - Репр. вид. - Львів, 1994. -С.993 - 994.
4. История полувековой деятельности Императорского Русского Географического Общества. (1845 - 1895). В 3-х ч. / Сост. П.П. Семенов. - СПб., 1896.
5. Отечественные экономико-географы ХУІІІ-ХХ вв. / Под. ред. Н.Н. Баранского и др. -М., 1957.-С. 167-171.
6. Сосса Р.І. Історія картографування території України: Підруч. для студ. ВНЗ. - К.,2007. -С. 162.
7. Сухова Н.Г. Петр Иванович Кеппен как географ // Изв. РГО. - 1993. - Т. 125, Выш. 5. -С. 1 - 10.
8. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. ХІУа / Под. ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. - СПб., 1895. - С. 946 - 948.
9. НБУВ. Сектор картографічних видань, інв. №40540.
10. Там само, шифр А 475.
11. Там само, інв. №№ 7578, 13926, 18138.
12. Там само, інв. №№ 4548, 7596, 10981, 41977.
13. Там само, шифр А 481.
14. Там само, інв. №№ 4713 -4717.

Надійшла до редакції 10.04.08 р.